

Turai Tünde

Család: ideológia és gyakorlat.

Az intézmény újragondolása az idősek felől

Van-e/lesz-e család? Szétesik-e? Milyen családformákról lehet beszélni? Érvényesek-e még az úgynevezett hagyományos családtípusok? Új típusok jönnek létre? Vagy egyszerűen csak individuumok laza szövetű hálójára alkotja/fogja alkotni társadalmunkat? – Kérdések és aggodalmak, melyek fokozott mértékben foglalkoztatják a társadalomkutatókat és a közgondolkodást. Az 1960-as évektől Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a modernizációs tendenciák és a jóléti államszervezet kiépülése miatt, a szocialista országokban pedig a központilag irányított iparosodás és urbanizáció, valamint a családra vonatkozóan életbe léptetett törvényi szabályozások következtében végbement igen gyors változások foglalkoztatták a kutatókat. A strukturális változások folyamatosan nagy hangsúlyt kaptak, sok elemző kereste a választ arra, hogyan formálódott meg és vált dominánssá a nukleáris család. A témának két fontos aspektusát munkálták ki: egyrészt a többi, innentől kezdve történetiként kezelt családformák (nagycsalád, törzscsalád) felbomlását, a korábbi kötelékek fellazulását elemezték, másrészt az ezeket kiváltó okokat. Ez utóbbi pedig már átvezet a másik fontos területre, a család tartalmait ért változások feltárásához és értékeléséhez: milyen új problémákkal kellett megküzdenie az új családnak, milyen stratégiákkal oldotta meg az új helyzeteket, milyen – mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt – szociális háló vette körül a kis nukleáris egységet, mennyiben és miben módosultak a család hétköznapijai, ünnepei, belső viszonyrendszere és jelentései. Bár erős konszenzus van arra vonatkozóan, hogy a család intézményét ért változások a nukleáris család felé való elmozdulás tendenciájában összegezhető, fontos vita bontakozott ki annak újragondolására, hogy a kiscsalád mennyiben szakadt ki a szélesebb értelemben vett családi kötelékekből, azaz mennyiben tekinthető levált, önálló egységnek. Az antropológiai és szociológiai kutatások azt mutatták ugyanis, hogy a különélő családmagok

között – akkor sem, ha meg kellett küzdeni a területi mobilitás okozta nehézségekkel – továbbra sem szűnt meg az intenzív kapcsolat, illetve a kölcsönös gazdasági és szociális segítségnyújtás sem,¹ amely tehát indokoltá tette – érvelt Eugen Litwak – egy új terminus, a *módosult kiterjedt család* használatát (Litwak 1960).²

A vita fókuszpontját az 1980-as évektől nem a családdal kapcsolatos változások vagy a számbeli zsugorodás foglalja el, hanem egyáltalán az intézmény léte, fenntarthatósága és fennmaradása a kérdés.³ Elsőként az amerikai kutatók fordították ebbe az irányba a diskurzust, de hamar begyűrűzött Nyugat-Európába, és a 2000-es évektől egyre több publikáció lát napvilágot ezzel a felütéssel a magyar szakirodalomban is (Bukodi 2004, Hernádi 2001). Az elmélet alaposan megosztja a kutatókat. A Marvin B. Sussman, Suzanne K. Steinmetz és Gray W. Peterson által szerkesztett, a családkutatások nagy alapkönyve 1999-ben az alábbi gondolattal nyitja meg oldalait: „a nukleáris családok, két heteroszexuális partnerrel, biológiailag kötődő gyerekekkel, fizetett munkaerőpiacon lévő apákkal és háztartásbeli anyákkal, olyan mértékben estek vissza, hogy ma már csak kisebbséget alkotnak társadalmunkban” (Peterson–Steinmetz 1999: 2).⁴ Bár a hagyományos értelemben vett nukleáris család háttérbe szorulását nem vitatják az ellentáborhoz tartozók sem, a hangsúlyt máshova helyezik. Az ellenérveket felsorakoztatók között két irányzat választható el. A népesebb csoportot azok alkotják, akik a *családi hanyatlás elméletével* szemben a *diverzitás elmélete* mellett foglalnak állást, és nem a család megszűnéséről, az intézmény eltűnéséről beszélnek, hanem a család alternatív formáinak a megjelenését tartják napjaink fontos jelenségének. Álláspontjuk szerint a szinglik, az elváltak, a gyerekeiket egyedül nevelők, az újraraházasodók, az élettársi kapcsolatban élők és a homoszexuális párok nem felszámolják, hanem inkább árnyalják a család intézményét (Rapoport 1990, Gelles 1995: 5–6, DeFrain–Olson 1999, Barbagli–Kertzer 2003, Castells 2006: 337–358, illetve néhány példa a magyar szakirodalomból: Tomka 2000: 78–90, Bukodi 2003, Gödri 2003, Utasi 2003, Utasi 2004). Másrészt azokat a kutatókat kell megemlítenem, akik

¹ Elsőként Sussman hívta fel erre a figyelmet (Sussman 1953).

² Hasonló módon érvelnek: Cole 1981, Kerblay 1996: 450–457, Young–Willmott 1999: 43–47.

³ Az elmélet nagy klasszikusa David Popenoe (Popenoe 1988).

⁴ Fordítás tőlem – T. T.

amellett érvelnek, hogy mindezen változások ellenére, vagy sokszor éppen ezek miatt, a családi kötelek nemhogy gyengülneek, hanem inkább megerősödni látszanak (Berger–Kellner 1984, Schulz 1985).⁵ Merrill Silverstein és Vern L. Bengtson szerint továbbra is a *módosított kiterjedt család* elmélet a legalkalmasabb az egyes családmagok viselkedésének leírására (Silverstein–Bengtson 1997), sőt továbbblépve Bengtson *látens háloról* beszél, ami védő burokként veszi körül az egyént és a családmagot, illetve szükség esetén könnyűszerrel aktivizálható a problémák megoldása és a nehéz helyzetek áthidalása érdekében (Bengtson 2001). Caludine Attias-Donfut *intrafamiális redisztribúciónak* nevezi a folyamatos kölcsönös támogatást (Attias-Donfut 2000). Martine Segalen szintén a családi kötelek megerősödése mellett teszi le a voksot, és Bengtsonhoz hasonlóan a multigenerációs szolidaritást és segítségnyújtást hangsúlyozza, ami a nagy strukturális és mentalitásbeli változások ellenére is folyamatosan háttérrel biztosít a társadalom tagjai számára (Segalen 2003).

Jómagam azon az állásponton vagyok, hogy nukleáris család sokkal inkább létezett/létezik ideológiai síkon, mint a társadalmi gyakorlat szintjén – bár előfordulását vagy előfordulásának lehetőségét kétségbe nem vonom, azt már mindenképpen, hogy olyan általános érvénnyel és kiterjedtséggel létezett volna, vagy létezne, ahogy azt feltételezni szoktuk. Ahogy az említett kutatások is már rámutattak arra, hogy a formailag leszakadt, önállóként deklarált családforma számtalan szálon kapcsolódik más családmagokhoz, magam is amellet érvelek, hogy az úgynevezett kiscsalád, ha identifikációjában így is határozza meg magát, működését tekintve terebélyesebb, messzebb nyúlnak ki karjai, és több pilléren áll, mint amennyit a nukleáris forma biztosítani tud.

A nukleáris családforma a család eltűnésére vagy alternatív formáira összpontosító legrecensebb diskurzusokban egyfajta referenciaponttá, stabil kiindulási ponttá vált, amihez képest el lehet mondani a legújabbkori változásokat. Ebben a minőségében, úgy vélem, a nukleáris család elméleti modellé merevedett, és már korántsem az a szerepe, hogy leírjon egy empirikusan tapasztalható emberi kapcsolattípust, hanem sokkal inkább egy laboratóriumi terminus, egyfajta fogódzó, amihez viszonyulni és viszonyítani lehet, amit az *utolsó családformának* lehet kikiáltani, mintegy

⁵ A család intézményének változatlanul nagy fontosságát hangsúlyozza Örsi Julianna is nagykunsági fiatalok között végzett vizsgálatának tapasztalatai kapcsán (Örsi 2003).

a *család prototípusaként* lehet kezelni, és így ehhez képest meg lehet határozni az alternatív együttélési formákat. Az általam vizsgált településen egyértelműen a kiscsaládot tartják a dominánsnak, javában *virágzik*, ezt tekintik a családalapítás normatívájának és imperatívuszának, egyfajta ideálállapotnak, aminek elérése érdekében minden párnak igyekeznie kell, mégpedig fáradtságot nem kímélve. Történik ez annak ellenére, hogy még csak a külön házban és udvaron lakás feltétele sem valósul meg domináns mértékben. A megértéshez akkor kerülünk a legközelebb, ha azt gondoljuk, hogy nem a nukleáris család a domináns, hanem ennek ideológiája.

Amikor az időseknek a családdal fenntartott és/vagy a családon belüli viszonyait vizsgálom, épp ezeket a gondolatokat kívánom feszegetni. Úgy vélem ugyanis, hogy a prokreációs családnak a szülőkkel fenntartott kapcsolata kiválóan alkalmas a család intézményének újrakonceptualizálására. Kirajzolódik ugyanis ezáltal hogy mit tekintenek családnak, hol vannak a határai, kik tartoznak hozzá, melyek a *felsőterületei*, továbbá láthatóvá válnak a feszültségek (elcsúszások és súrlódások) a különböző családformák között (nukleáris, törzs- és nagycsalád), az individuum és a család intézménye között, a vertikális és a horizontális család között, végül pedig kiderül, hogy az egyes társadalmi formátumokról és kapcsolati rendszerekről alkotott mentális konstrukciók hogyan hatnak a társadalmi érintkezésre és fordítva.

A család fogalom használatának rugalmassága – a család definiálásának nehézségei

Mielőtt a család strukturális jellemzőinek és az azokat befolyásoló mechanizmusoknak elemzését elkezdem, fel szeretném hívni a figyelmet a család szó használatának rugalmasságára. E terminus és koncepciója nagymértékben helyzetfüggő. Az, hogy a rokonsági csoportnak mikor mekkora és éppen melyik részét illeti a beszélő a *család* szóval, attól függ, hogy éppen miről, milyen eseményről vagy teendőről van szó. És ez nem csupán nyelvi vagy nyelvhasználati kérdés, hanem egyszerre tükrözi és szabályozza az adott helyzetben érzett és az adott helyzetre alkalmazott stratégiákat, viszonyulásokat és viselkedési formákat – ami pedig az időseket illeti: korántsem mindegy, hogy mikor tekintik és kezelik őket az in-group vagy az out-group tagjaként.

Hadd álljon itt egy részlet egy interjúból. Különböző ünnepi alkalmakról beszélgetve néhány percen belül a család szó három különböző jelentésben hangzik el – először kiscsaládot, majd nagycsaládot, végül pedig törzscsaládot jelöl.

[És úgy van, hogy karácsony első napján vagy karácsony estéjén szoktak eljönni [ti. a gyereke és családja]?]

Karácsony estéjén nem. Akkó az ő kis családjok, meg a mi kis családkunk, hanem ünnep másik napján. Vöcsöki születésű az anyósa az én lányomnak.

[És hogy kerültek Hadadra?]

Völcsoki az anyósa, de a fiú hadadi már, ott lakott.

[Maguk szoktak menni Hadadra, vagy inkább ők jönnek?]

Persze. Megyünk disznóvágásra. Vagy szüretelni megyünk. Ment az egész család, jött a sógornóm is szüretelni, me nagy szüretet csinált a lányom anyóssa. Most még divat ottan a nagy szüret, a nagy főzés, mind egy lakodalomba. [...]

[Tartanak születésnapot a gyerekek vagy még nem [értsd: az unokának]?]

Há tartanak, de nem ilyen nagyot. Úgy a család.

[De úgy, hogy akkor a nagyszülők is ott vannak?]

Igen. Nem olyan nagy születésnap, hanem olyan egyszerű.

A nukleáris család koncepciója és az ideológián rést ütő közösségi gyakorlat

A Szilágy megyei Tölgyesen⁶ egyértelműen a *nukleáris család* dominanciája mellett érvelnek, de ez nem tekinthető többnek ideológiai kiindulópontnál, amit a felmenőikkel fenntartott és működtetett kapcsolat tesz leginkább láthatóvá.

A családmagok közötti mentális határvonal kijelölésének jelentősége abban rejlik, hogy identitásépítő tényező és kapcsolatszabályozó stratégia, ami függetlenül attól, hogy a hétköznapi életben az érintkezések és a közösen ellátott feladatok gyakoriak, fontos alapját képezi a közösség működésének. Ez nem jelent feltétlenül érzelmi hidegséget, bár maga után vonhatja

⁶ A tanulmányban használt valamennyi tulajdonnév fiktív az adatközlők védelme érdekében.

természetesen ezt is. Elsősorban kapcsolatszabályozó stratégiának tekintendő. Az individualizációs igények és a generációk közötti eltérő életszemlélet térhódításának észlelésével párhuzamosan kezdték működtetni konfliktusmegelőző és feszültségkatalizáló stratégiaként. Amennyiben sikerül jól összehangolni a *távolságot* és a konfliktusforrás potenciális erősségét, harmonikus kapcsolathoz jutnak, amelynek egyensúlyát eme két tényező közötti viszony folyamatos újragondolásával, rugalmas kezelésével és az alkufolyamatok szüntelen fenntartásával tudják csak eredményesen fenntartani – egy adott állapot kimerevítése, bármennyire is bizonyult megfelelőnek adott paraméterek között, ugyanúgy robbanásveszélyes.

A nukleáris család ideológiai jelentősége erőteljes és domináns annak ellenére, hogy településünkön a családtípusok számszerűségét tekintve legalább ennyire elterjedt a törzscsaládi forma is. A helyiek jobban szeretik ezt is inkább két családnak tekinteni. Ez arra enged következtetni, hogy az egyes családtípusok nem az együttélés formai keretei alapján határozhatóak meg, hanem máshonnan eredő tartalmi elemek töltik fel – bár tagadhatatlan, hogy a fizikai távolság adottságként és lehetőségként nagy befolyással van minderre. Azt vizsgálom meg tehát a továbbiakban, hogy a nukleáris család mikor és hogyan lép át saját „keretein”, azaz mikor és hogyan működnek a családmagok törzscsaládként vagy nagycsaládként, miközben továbbra is nukleáris családként definiálják önmagukat. Ennek a határmezsgyéken mozgó igen érzékeny jelenségének a leleplezésére és megértésére legalkalmasabbnak az idős generációhoz való viszonyulásukat tartom, ugyanis az, hogy mikor tekintik őket a családjukhoz tartozónak (in-group) vagy különálló családnak (out-group) nagyon informatív e tanulmány kérdésfelvetése szempontjából.

A nukleáris család határainak kijelöléséért folytatott küzdelem

A tanács és a beleszólás közötti választóvonal megvonása az egyike azon igen érzékeny határvonal-kijelölési törekvéseknek, melyek alapján a lokális közösség a családmagokat egymástól elkülöníthetőnek gondolja el, és amelyek segítségével a távolságokat jelezni és kijelölni kívánják.

A tanács és a beleszólás problémája az egyik legtipikusabb generációs feszültségforrás. A feloldhatatlan gondot az jelenti, hogy végérvényes

nyugvópont nem lehetséges, az alkuhelyzet nem állítható le, hanem nap mint nap újabb és újabb konszenzusokra kell jutniuk ahhoz, hogy a kapcsolat ne üresedjen ki vagy ne lehetetlenedjen el. A közösség szerint az alapállás mindenképpen az, hogy *Ne szólj szám, nem fáj fejem*, de ez nem egy működtethető gyakorlat, ugyanis ezzel maga a kapcsolat is megszűnne. Az üzenetek tehát szüntelenül jönnek-mennek, miközben nagyon körültekintően vigyáznak arra, hogy a hallgatólagosan kialakított konszenzust ne sértsék meg arra vonatkozóan, hogy ki meddig mehet el, vagyis hol nem lépnek át a bebeszólás felségterületére. A két pólus definiálásával kapcsolatban felmerülő probléma a függetlenség kérdéséhez megy vissza. A fiatalok számára a hangsúly az autonómia kiharcolásán van, az idős generáció számára a tétje viszont a családi hierarchiában elfoglalt pozíció megőrzése és a marginalizáció lassítása.

Az idősek helyzete háromszorosan nehéz a tanács/ bebeszólás vitához való kiegyensúlyozott pozíció megtalálásában. Egyrészt tagadhatatlanul hatalmi harcról van szó, ugyanis családi viszonyokat és hierarchiákat rendez el az, hogy ki, mikor és hányszor szólhat hozzá adott témához, illetve milyen mértékben választhat szabadon abban a tekintetben, hogy mondanivalójával a közléstől a befolyásolásig terjedő skálának melyik fokát célozza meg. Másrészt az előzetes modell miatt, amit fiataalként tapasztaltak az egykor idősekkel szemben, és ami nagyobb méretű alázatosságra és alkalmazkodásra tanította őket, nem tudják egyértelmű oldottsággal, hanem sokkal inkább tudatos stratégiaválasztással képesek csak kialakítani azt a szerepet, amelyet helyesnek vélnék önmaguk számára. Harmadrészt pedig az identitásukat és életútjukról való nézeteiket is újra kell rendezniük ebből a nézőpontból, hiszen tudásuk és tapasztalatuk elismerése vagy megkérdőjelezése egyúttal az évtizedek alatt felhalmozott és az idős korba, a megérkezés szakaszába hozott értékek beszerzésének technikáját is minősíti. Nehéz tehát az elszámolás és *aratás* idején, amikor a visszatekintéshez az elégedettség és megnyugvás érzését lenne jó társítani, azzal szembesülni, hogy korántsem olyan egyértelmű, és egyáltalán nem mindig az övékkel megegyező a tudásuk megítélése. Nem kis iróniával diagnosztizálják tehát a helyzetet ezzel a mondással: *mán többet tud a csirke, mint a tyúk*. Mindezek ellenére mégis a szülő az, aki nagyobb valószínűséggel választja az elhallgatást, a visszavonulást, mégpedig azért, mert a cél – most is, mint általános érvénnyel másra vonatkozóan is – a konfliktus megelőzése, másrészt pedig a szülő ambíciója elsősorban nem

a vita megnyerése, hanem a generációs ragaszkodás el nem veszése, sőt erősítése, ami az időződés mértékével egyre dominánsabb.

Úgy érzem, hogy ő magukat sokkal okosabbnak tartják, mind én vagyok. Szóal ezt érzem én. Akkó hogy tudjak én oda beavatkozni?! Értem? Na. Én mán... Hogy mondjam? Én nem akarom aztat, hogy valamive valahogy megsértsem, hogy én azt akarjam mutatni, hogy én több vagyok náloknál. Én mindig visszahúzódo vótam, hogy nem baj, nem baj... csak ippeg szeressenek.

A másik oldalon viszont más a konszenzuálisan elfogadott stratégia. Mivel a fiatalabb generációkra vonatkozóan is a konfliktus-megelőző magatartás az alapvető elvárás, nekik is erre kell törekedniük, ha helyesen akarnak eljárni. De az ő esetükben ennek eléréséhez egészen más út vezet, ami sokat elárul a korosztályok közötti reciprocitás elvének aszimmetrikusságáról:

Úgyhogy meg kell hallgatni, én nem mondom, me én olyan vagyok, aki nem szereti, hogy dirigáljanak, vagy irányítsanak. Én megyek az én fejem után, aztán ha sikerül, sikerül, ha nem, nem, de azért meghallgatom. [...] Nem szoktunk vitázni semmin. Ha mondja, ráhagyjuk, azt ha akarom, úgy csinálom, ha nem, nem.

Törzscsalád

A törzscsalád strukturálisan azt a családformát jelöli, amikor a szülők és az egyik utódcsalád egy házban vagy legalábbis egy udvaron élnek, tartalmilag pedig a gazdasági és az életközösség szorossága tölti fel (Tárkány Szücs 1981: 411, 432–443). Az alábbiakban a kapcsolat működését alakító tényezőkre teszem a hangsúlyt, a fizikai közelséget csak keretfeltételnek tekintem. Úgy gondolom ugyanis, hogy az egymás közvetlen terében élők nem alkotnak feltétlenül közösséget, viselkedhetnek különálló családmagokként is, miközben az egymástól távolabb élők felléphetnek törzscsaládként, amennyiben felelősséget éreznek egymás iránt, illetve az érzelmi és/vagy mentális kötelékek összefűzik őket.

Számtalan példája van annak, hogy a nukleáris család feladatai ellátása érdekében túllép saját keretein, mégpedig úgy, hogy nem fizetett szolgáltatást vesz igénybe, hanem a kommerciális alapon elhelyezkedő alternatívák helyett a családi szolidaritásra épülő segítségnyújtást igényli. Egyike ezen

példáknak a beteggondozás és a gyerekvigyázás. A családtagok részvételi hajlandóságát és aktivitását csak részben magyarázza az állami és a civil szféra által kínált ellátás hiányossága, sokkal inkább magyarázza a közösség viselkedését a családról és a család feladatairól való gondolkodás: csak azon gondokat engedik át a *személytelen*, formális és kommerciális problémamegoldás tételére, melyeket nem családi hatókörbe tartozó feladatoknak tartanak. Azon tevékenységek esetében viszont, amelyekkel szemben családi elkötelezettséget éreznek, családként látnak el, még akkor is, ha nukleáris családként nem elégségesek hozzá, így – az adott szükségnek megfelelően – hosszabb-rövidebb időszakra törzscsaládként működnek.

Mind a beteggondozás, mind a gyerekre vigyázás elsősorban vérségi és vertikális alapon kötelez. Affinális és horizontális síkon is aktivizálódhatnak a családi kötelek, de erre leginkább csak akkor kerül sor, ha temporális, és nem hosszú távra szóló problémamegoldásra van szükség.

A beteggondozás elsősorban vérségi alapon kötelez, az affinális rokon (meny/anyós/sógornő) akkor kap nagyobb szerepet, ha a közvetlen vérségi kötelék nem elérhető, vagy ha valamilyen különleges érzelmi ragaszkodás fűzi egymáshoz őket. Bár ez egy olyan krízishelyzet, amikor a családtagok felülemelkednek a közöttük lévő hétköznapi súrlódásokon, annyiban mégis érződik hatása, hogy a kapcsolat minőségének függvényében, tehát a feszültségekkel arányosan alakul a probléma megoldásában való részvétel is.

A gyerekvigyázás elsősorban vertikális alapon kötelez, ugyanis valamennyi családtag közül elsősorban a nagyszülők azok, akik kiveszik a részüket belőle, és csak időnként figyelhető meg a testvérek aktivitása. Az ország makrogazdasági és szociálpolitikai lehetőségek és korlátok árnyalják ugyan a gyerekvigyázás kérdéskörét, de alapvetően az mondható el, hogy az orientációs család igyekszik a legnagyobb mértékben belépni azokra a területekre, amelyeket a származási család és a szociális intézmények szabadon hagynak számukra.

Röviden összefoglalva az utóbbi néhány évtized gyerekvigyázással kapcsolat helyzetét, egy lényeges változás említhető. A szocializmusban az anyák számára mindössze három hónapot engedélyeztek, amit szülés után otthon tölthettek gyermekükkel. Utána menni kellett dolgozni, azt a kisebbséget leszámítva, akik háztartásbeliek voltak. Faluról lévén szó, a nagymamák többnyire földműveléssel foglalkoztak, s ha jártak is a kollektív gazdaságba dolgozni, megoldható volt a gyerekekre való ügyelés. Állami

intézmények hiányában (bölcsőde, napközi), ők jelentették a családban a potenciális humán erőforrást, akit mozgósítani lehetett. A mostani fiatal felnőttek körében tehát nagyon sokan vannak, akikre nagymamájuk vigyázott az iskolába lépés, de különösen az óvodába kerülés előtt. Az 1989-es rendszerváltás után más helyzet állt elő. Megnőtt az anyák körében a munkanélküliek, és így a háztartásbeliek aránya, de ugyanakkor az alkalmazásban lévőknek is több idejük marad az újszülöttekre, hiszen két évet tölthetnek otthon. Ezzel párhuzamban a nagyszülők gyermekvigyázási alkalmi megcsappantak, de jelentőségük nem veszett el, ugyanis a szülők munkaideje és a gyermek óvodai/iskolai felügyelete közötti át nem fedett hosszabb-rövidebb időszakok áthidalásában továbbra is ők játsszák a legfontosabb szerepet.

Nagycsalád-stratégia

Végezetül annak bemutatása és igazolása következik, hogy az egyes kiscsaládok akár nagycsaláddá is szerveződhetnek, és bár a vizsgált településen formálisan nem létezik e családforma, emléke is csak nagyon halványan él, a nagycsalád-stratégia alkalmazásától mégsem idegenkednek.

Az idősgondozás problémakörét elemzem, mivel ez egy olyan nagy és felelősségteljes feladat, aminek az ellátása érdekében a család összefog vertikálisan és horizontálisan egyaránt. Ebből rögtön két lényeges következményt vonhatunk le. Elsőként a családi identitásra hívom fel a figyelmet: az idős szülő elgondozása olyan tényező, aminek mentén az utódok automatikusan összetartozóként és családként definiálják magukat. Valamennyien az in-group tagjai, akik előtt közös feladat áll, amivel kapcsolatban közösen kell, hogy megoldást találjanak a közös felelősség alapján.⁷ Másodikként pedig a kisközösség működését emelem ki, nevezetesen azt, hogy nagycsalád-stratégiákat kezdenek alkalmazni, ugyanis a teendők alól kibújni senkinek sem lehetséges a lelkifurdalás és/vagy a deviáns minősítés elkerülése nélkül. Ez nem azt jelenti, hogy valamennyien ugyanazt és egyforma mértékben teszik, hanem hogy valamennyien magukénak érzik a problémát, és ennek adekvát rendezése érdekében vagy aktív szerepet vállalnak, vagy

⁷ A családciklusokról és a szegénységi kockázatokról lásd Spéder 2002: 37–38.

lemondanak valamiről annak javára, aki a gondozás teendőit ellátja. A feladatban és a felelősségben való osztozás a fontos és ennek egyenlő mértéke, nem a hozzájárulás azonossága. Kialakítanak a nagycsaládon belül egy konszenzust, ami alapján megegyeznek a választott stratégiában, amihez a továbbiakban tartják magukat. Lehet akár úgy is fogalmazni, hogy akcióközösséggé alakul a nagycsalád még egyszer, talán utoljára – de az mindenképpen állítható, hogy a legkomolyabban és legszorosabban ekkor éli meg az összetartozást ez a néhány kiscsalád utolsó alkalommal. Ezt követően már más nagycsalád tagjai lesznek, annak, amelyiknek ők a legidősebbjei, és kicsi az esélye annak, hogy testvéreikhez és azok családjaihoz még valamikor ilyen erősen és ennyi szálon kapcsolódjanak.

Az életminőségben bekövetkező csökkenés mérséklésében és késleltetésében a legnagyobb jelentősége a házastársnak van, hiszen amíg ketten vannak, ki tudja egészíteni egymás gyenge pontjait, illetve meg tudja oldani azon időszakok átvészelését, amikor egyikük vagy másikuk gyengékedik, és így hosszabb ideig képesek az önállóság – vagy legalábbis annak látszata – megőrzésére.⁸ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a gyermekek és/vagy unokák nem segítik őket, és krízishelyzetekben nem lépnek fel támogatóként fokozott mértékben, de azt mindenképpen, hogy a gondozás megkezdésére meglehetősen későn, többnyire csak a haldoklás napjaiban kerül sor.

Egyedül maradt, özvegy szülő esetében az utódcsaládok nagyobb mértékben implikálódnak, és az idős életkorának növekedésével, egészségi állapotának hanyatlásával fokozott mértékben vesznek részt feladatainak ellátásában.

Bár a törzscsalád igen elterjedt családforma, mégis az tapasztalható, hogy nincsen domináns többségben az a változat, hogy egyetlen gyerek vállalja fel teljes mértékben az időssel kapcsolatos teendőket. Legalább ilyen mértékben tapasztalható, hogy közösen, nagycsaládként lépnek fel az utódcsaládok a problémák rendezése érdekében. Ennek a gondozási formának az alapja, hogy vagy egyik gyerek sem tudja, esetleg nem akarja felvállalni a szülőt, vagy pedig az, hogy valamennyien magukénak érzik a szülő gondjait,

⁸ Vö. Mike Featherstone és Mike Hepworth elemzését arra vonatkozóan, miért törekednek az idősök az önállóság minél további megőrzéséhez (Featherstone–Hepworth 1997: 135–136). Az általam vizsgált terepen ennél kisebb mértékű a stigmatizálás, ezért az amatti félelmek is visszafogottabbak.

és részt kívánnak venni a gondozásban. Azt is szükséges hozzátennem, hogy még azokban az esetekben is, amikor egyetlen gondozó személyében állapodik meg a család, sem érzi magáról teljességgel leválasztva a többi utód az idősgondozás felelősségét és feladatát. Ritka az olyan eset, amikor valamelyik gyerek semmivel sem járul hozzá szülője jobblétéhez. Többnyire valamilyen deviancia (pl. alkoholizmus) szokott oka lenni, vagy a testvérek közötti átjárhatatlan konfliktus – az előbbire számos, az utóbbira mindössze egyetlen példát találtam több éves gyűjtésem alatt.

A nagycsalád alapú gondozási formára sokan ideális alternatívaként tekintenek, hiszen a helyzet úgy értelmezhető, hogy valamennyi gyerek erősen ragaszkodik a szülőhöz, és egyik sem akar lemondani arról, hogy magára vállalja az anya/apa terheit. De az idilli kép mellett látnunk kell azt is, hogy ez az a változat, ami a legtöbb feszültséget rejt magában. Ennek három oka van. Egyrészt a tökéletes feladatelosztás nem lehetséges. Másrészt így folyamatosan rálátásuk van egymás gondozói munkájára, ami egyúttal a minősítés és felülbírálás momentumára is, és elkerülhetetlen, hogy az egyes feladatokat eltérően értelmezzék, és a rájuk alkalmazható legjobb megoldásról is másképpen gondolkozzanak. Harmadrészt pedig a gondozás ideje alatt bekövetkező változások lehetnek hatással a testvérek egyensúly és egyenlőség keresési törekvéseire. Két dologról van itt szó: a gondozott problémáinak megváltozásáról, aminek következtében újra kell tárgyalniuk a testvéreknek a munkamegosztást, illetve a testvérek lehetőségeinek átalakulásáról, aminek következtében ismét csak elkerülhetetlen az újabb megegyezésre jutás. Amennyiben rövid távra érvényes stratégia-váltásról van szó, nagy az esélye annak, hogy feszültség nélkül kezelik a problémát, de ha nem, akkor könnyen megbomolhat az egyensúlyállapot. Három olyan tényezővel találkoztam, ami okot ad a méltánytalan feladat-osztás érzetének: a testvérek nem vélekednek egyformán a kialakult új helyzetről, így nem indoknak, hanem kifogásnak tartják a teendőkből kevesebbet vállalni akaró/tudó családtag érveit; miközben valamelyikkőjük lead a feladatokból, a többiek nem biztos, hogy fel is tudják vállalni azokat, mert lehet, nincs több idejük, illetve adódhatnak nekik is többletterhek; mivel a közös gondozás egyforma öröklést jelent, nem tekintik méltányosnak, ha nem ugyanolyan mértékben osztoznak a nehézségeken.

Az egyetlen lehetőség az igazságos munkamegosztás megtalálására vagy legalábbis megközelítésére, ha mennyiségi szempontokba kapaszkodnak: pontosan meghatározott napok, hetek vagy hónapok alapján

működtetik a rotációs gondozást – a rövid időszakok váltogatása a gyakoribb, a három hónaposnál hosszabbra kiterjedő periódusok meglehetősen ritkának számítanak.

Összegzés

Mivel tereptapasztalatom során arra a következtetésre jutottam, hogy a család nem határozható és érthető meg lezárt definíciók alapján, illetve hogy a család fogalomnak a használata és a hozzá rendelt tartalmak nem kötöttek, hanem flexibilisek, kiválasztottam egy olyan perspektívát, ahonnan nézve újragondolhatóak az egyes családtípusok és érthetővé válnak a közöttük lévő kapcsolatok. Az idősek, lévén hogy a családok önmeghatározása függvényében egyaránt lehetnek az in-group és az out-group tagjai, rálátást nyitnak a különböző családtípusok lokális koncepcióira, és segítenek ezek újraértelmezésében. Az első példa azt mutatja meg, milyen alkufolyamatok mentén jelölik ki a nukleáris családok határait, és hogyan formálják meg a függetlenségükkel kapcsolatos ideológiákat. A második példa arra világít rá, hogy az alapvető családi feladatok ellátására a nukleáris család önmagában nem elégséges, szükséges a kiscsalád kereteinek a túllépése, ám a külső segítség leginkább csak vertikális és vérségi szálon aktivizálható. A harmadik példa viszont azt mutatja meg, hogy az idősek elgondozása érdekében hogyan fog össze a széles értelemben vett család, és hogyan lép működésbe valamennyi családmag egy közösként felfogott cél érdekében. Mindezekből pedig a gyakorlati szempontokon túlmenően a családi identitásra vonatkozóan is levonhatjuk a következtetéseket.

Szakirodalom

- ATTIAS-DONFUT, Claudine
2000 Rapports de génération. Transferts intrafamiliaux et dynamique macrosociale. *Revue Française de Sociologie* 41. (4) 643–684.
- BARBAGLI, Marzio – KERTZER, David I.
2003 Introduction. In: KERTZER, David I. – BARBAGLI, Marzio (eds.): *Family Life in the Twentieth Century. The History of the European Family* 3. Yale University Press, New Haven–London, XI–XLIV.

BENGTSON, Vern L.

2001 Beyond Nuclear Family: The Increasing Importance of Multi-generational Bonds. *Journal of Marriage and Family* 63. (1) 1–16.

BERGER, Peter L. – KELLNER, Hansfried Kellner

1984 Valóságfelépítés a házasságban. In: HERNÁDI Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Gondolat, Budapest, 431–453.

BUKODI Erzsébet

2003 A házasság és az élettársi kapcsolat közötti választást meghatározó tényezők. In: SPÉDER Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában.* KSH NKI–Századvég, Budapest, 165–196.

2004 *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon.* Századvég, Budapest

CASTELLS, Manuel

2006 *Az identitás hatalma.* Gondolat–Infonia, Budapest

COLE, John W.

1981 Family, Farm and Factory: Rural Workers in Contemporary Romania. In: NELSON, Daniel N. (ed.): *Romania in the 1980s.* Westview Press, Boulder, Colorado, 78–95.

DEFRAIN, John – OLSON, David H.

1999 Contemporary Family Patterns and Relationships. In: SUSSMAN, Marvin B. – STEINMETZ, Suzanne K. – PETERSON, Gray W. (eds.): *Handbook of Marriage and the Family.* Second edition. Plenum Press, New York–London, 309–326.

FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike

1997 Az öregedés maszkja és a posztmodern életút. In: FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike – TURNER, Bryan S. (szerk.): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória.* Józsvöveg Könyvek, Budapest, 126–150.

GELLES, Richard J.

1995 *Contemporary Families. A Sociological View.* Sage Publications, Thousand Oaks

GÖDRI Irén

2003 A házasságok és az élettársi kapcsolatok minőségének és stabilitásának néhány metszete. In: SPÉDER Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában.* KSH NKI–Századvég, Budapest, 197–231.

HERNÁDI Miklós

2001 *Családbomlás az ezredfordulón. Angolszász adatok és álláspontok kritikai értelmezése*. Akadémiai, Budapest

KERBLAY, Basile

1996 *Socialist Families*. In: BURGUIÈRE, André – KLAPISCH-ZUBER, Christiane – SEGALEN, Martine – ZONABEND, Françoise (eds.): *A History of the Family*. Polity Press, Cambridge, 442–475.

LITWAK, Eugen

1960 *Occupational Mobility and Extended Family Cohasion*. *Americal Sociological Review* 25. (1) 9–21.

ÖRSI Julianna

2003 *Családkép, családi minta a nagykunsági fiatalok között az ezredfordulón*. In: Uő (szerk.): *Családok, familiák, nemzetségek. A vérségi kapcsolatok szerepe a változó társadalomban*. Túrkevei Kulturális Egyesület, Túrkeve, 139–182.

PETERSON, Gary W. – STEINMETZ, Suzanne K.

1999 *Introduction. Perspectives on Families as We Approach the Twenty-First Century – Challenges for Future Handbook Authors*. In: SUSSMAN, Marvin B. – STEINMETZ, Suzanne K. – PETERSON, Gray W. (eds.): *Handbook of Marriage and the Family*. Second edition. Plenum Press, New York–London, 1–10.

POPENOE, David

1988 *Disturbing the Nest. Family Change and Decline in Modern Societies*. Aldine de Gruyter, New York

RAPOPORT, Rhona

1990 *Ideologies About Family Forms: Towards Diversity*. In: BOH, Katja et al. (eds.): *Changing Patterns of European Family Life. A Comparative Analysis of 14 European Countries*. Routledge, London–New York, 53–70.

SCHULZ, Wolfgang

1985 *A „családtól” mint intézménytől a férfi, a nő és gyermek közötti részleges kapcsolatokig. A házasság és család szerkezetváltozásáról*. *Szociológiai Figyelő* 2. (2) 74–93.

SEGALEN, Martine

2003 *Kinship Ties in European Families*. In: KERTZER, David I. – BARBAGLI, Marzio (eds.): *Family Life in the Twentieth Century. The History of the European Family* 3. Yale University Press, New Haven–London, 350–376.

SILVERSTEIN, Merrill – BENGTSON, Vern L.

1997 Intergenerational Solidarity and the Structure of Adult Child – Parent Relationships in American Families. *American Journal of Sociology* 103. (2) 429–460.

SPÉDER Zsolt

2002 *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, Budapest

SUSSMAN, Marvin B.

1953 The Help Pattern in the Middle Class Family. *American Sociological Review* 18. (1) 22–28.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások.* Gondolat, Budapest

TOMKA Béla

2000 *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában.* Osiris, Budapest

UTASI Ágnes

2003 Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In: SPÉDER Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában.* KSH NKI–Századvég, Budapest, 231–253.

2004 *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli.* MTA PTI, Budapest

YOUNG, Michael – WILLMOTT, Peter

1999 *Család és rokonság Kelet-Londonban.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest